

Nőkép a 18. századi református halotti prédikációkban

Tartalomjegyzék

Bevezetés	3
1. Igehirdetés a temetésen	4
2. A halottas könyvek	6
3. Feleségek, anyák, gazdasszonyok	7
3.1. Jó feleségek	8
3.2. Gondos anyák	13
3.3. Szemes gazdasszonyok	15
4. Özvegység	16
5. Hitélet	17
Befejezés	19
Hivatkozások	20

Bevezetés

A múlt kutatása sokáig egyet jelentett a nagy történelmi események láncolatának vizsgálatával. Ezeket az eseményeket többnyire férfiak alakították - és ahogyan a politikában, a hadviselésben, úgy a tudományban és a művészetben is hozzájuk köthető szinte minden maradandó eredmény. Ha a nők szerephez is jutottak a nyilvánosság előtt, az kirívó esetnek számított, semmiképpen sem lehetett általánosnak nevezni. Kimaradtak volna a világ alakításából?

A feminista történetírás radikális elképzelései, bár gyakran jellemezték túlkapások (history helyett herstory, stb.), arra mindenesetre felhívták a figyelmet, hogy a történészek által feltárt múltból hiányoznak a nők. Mára a tudomány egyre inkább az elmúlt korok viszonyainak komplex feltárására törekszik, és ehhez mindkét nem életét vizsgálja, hogy érthetőbbé váljanak a múltban lezajlott események.

„Minden sikeres férfi mögött egy nő áll” - tartja a ma már közhelyszámba menő mondás. De vajon milyen nők álltak a múlt sikeres férfijai mögött? Hogyan tették lehetővé ezek az asszonyok, hogy a férjeik elláthassák közfeladataikat? Hogyan biztosították a politikai tevékenység vagy a tudományos munka nyugodt hátterét? Milyen elvárásoknak kellett megfelelniük életük során? És vajon mindezért mennyire becsülte meg őket a férjük, a családjuk, illetve a társadalom?

Dolgozatomban ezeket a kérdéseket vizsgálom majd a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárának néhány nyomtatványa alapján.¹

Már Dr. Bobula Ida is felhívta a figyelmet a halotti prédikációk forrásértékére 1933-ban megjelent, a 18. századi nőkről írott monográfiájában.² Napjainkban számtalan tudományterület használja fel ezeket a szövegeket a genealógiától az egyháztörténeten át a művelődéstörténetig.

A nő történet ismereteihez a nők ravatala fölött mondott halotti prédikációk kétféleképpen járulnak hozzá. Egyrészt ismertetik a kor általános elvárásait a nőkkel szemben, másrészt konkrét élettörténeteket beszélnek el, amelyek illeszkedhetnek a nőkről kialakult általános képbe, de bizonyos pontokon el is térhetnek attól, megmutatva, mik voltak azok a lehetőségek, amikkel az asszonyok a társadalom rosszallása nélkül élhettek.

Az általam tanulmányozott halotti prédikációk mindegyike a 18. század első felében (1720 és 1743 között) hangzott el nagy tekintélyű, széles körben ismert református férfiak – fontos tisztséget betöltő nemesek vagy híres tudósok - asszonyai felett. Bethlen Judit (†1720) az ifjabb

Köleséri Sámuel, külföldön is elismert orvos és természettudós párja volt. Kun Borbála (†1720) annak a Széki Teleki Józsefnek volt a felesége, aki később Bethlen Katát vette el. Köleséri Sára (†1722) férje, Komáromi György éppen Debrecen főbírója volt az asszony halálakor. Ubrisi Mária (†1730) a híres-hírhedt sárospataki professzor, Tsétsi János házastársaként hunyt el. Rhédey Krisztina (†1734) tíz évig Bethlen Ferenc felesége volt. Bánffy Kata (†1734) Wesselényi Istvánnal élt 34 éven át házasságban.

Dolgozatomban egyaránt vizsgálom majd az e nőkkel szemben támasztott általános elvárásokat, illetve a prédikációkban megörökített egyedi női életutakat.

1. Igehirdetés a temetésen

A prédikációk fontos szerepet játszottak a kora újkor református emberének életében. Rajtuk keresztül közvetítette a gyülekezet lelkésze az egyház tanításait, normáit, amelyek aztán meghatározták az egész közösség életét, és hatásukat éreztették nemcsak a hívek magatartásában, egymással való érintkezésében, hanem a hivatalos szövegekben: a törvényekben vagy céhszabályzatokban is.³

Különösen fontosnak tekintette a református egyház a temetési igehirdetést, hiszen a szituáció, amelyben ezek a prédikációk elhangzottak, komoly lelki próbatételt jelentett az érintetteknek.

A 18. század embere számára a halál nem volt annyira idegen, mint napjaink társadalmában. A betegápolás otthon zajlott, családi körben, a halálos ágynál pedig megjelentek a távolabb élő rokonok is - a haláleset csak akkor okozott sokkot, ha váratlanul történt, és felkészületlenül érte a hozzátartozókat.⁴ Azonban még így is krízishelyzetet jelentett egy-egy közeli családtag elvesztése. A veszteség feldolgozásában a lekipásztor igyekezett segítséget nyújtani a hozzátartozóknak.⁵

Nem véletlen, hogy a nyomtatásban fennmaradt halotti prédikációkat általában az elhunytat jól ismerő személy mondta el a búcsúztatáson. Akkoriban a lelkész még tényleges lelkigondozói feladatot is ellátott, megjelent a betegágynál, a haláleset bekövetkezésétől kezdve pedig közvetlenül tapasztalhatta meg a családtagok gyászreakcióit. Mindezek ismeretében építette fel a temetésen elhangzó prédikációját - úgy, hogy az igazán személyhez szóló legyen, egyúttal segítsen a rokonoknak a halál tényének elfogadásában.⁶

A temetési igehirdetést a református egyház a halálról vallott tanításai miatt minden korban

fontosnak tekintette. A reformátusok ugyanis a katolikus egyház híveivel szemben nem fogadják el a purgatórium létezését, és nem ismerik az engesztelő szentmise fogalmát sem. Az egyház tagjai számára egyedül a földi élet minősége dönti el a túlvilágon elfoglalt helyet, a halállal pedig lezárulnak a lehetőségek - az elhunyt lelkének sorsát a gyászoló hozzátartozók utólag már semmiképpen nem befolyásolhatják. Éppen ezért a halotti prédikáció is minden esetben az élők számára íródik. Számukra az életben maradás haladékat jelent: lehetőséget saját maguk jobbá tételére, a hitbeli épülésre, és a lelkésznek feladata, hogy ehhez követendő példát adjon.⁷ Egyed Emese a halotti prédikációkat „a ráhatás-személyiségformálás sajátos módozatainak” nevezi.⁸

E prédikációk hatásukat gyakorta úgy érték el, hogy a halottat állították példaképül a gyászoló gyülekezet elé. Ezzel kapcsolatban a református egyház többször is kénytelen volt rendelkezni, ugyanis helytelennek találta az ilyenkor bemutatott, erőteljesen idealizált jellemrajzokat. Ezek a leírások nem is annyira a konkrét elhunyról, hanem inkább a kor elvárásairól vallanak, részben a példaadás miatt, részben pedig azért, mert már a kora újkorban is érvényes volt a „halotról vagy jót, vagy semmit” elve.⁹ Az sem elhanyagolható tényező, hogy a halotti prédikációk megrendelői a gyászoló családok voltak, akik érthető módon nem kifejezetten elhunyt szerettük méltatását várták el a prédikátortól, a terhelő részletek nélkül. E családok a prédikátoroknak gyakran egyúttal patrónusai is voltak, tehát a szöveg szerzője anyagilag függött tőlük.¹⁰

A vezető református értelmiség temetései gondosan koreografált események voltak, számos résztvevővel. Maga a ceremónia, illetve az azzal egybekötött halotti tor fontos szerepet játszottak a társas kapcsolatok ápolásában, és nagy fontosságot tulajdonítottak a megfelelő szervezésnek.¹¹ Az illő szertartás lebonyolítása a legközelebbi hozzátartozók feladata volt, a rokonságé és az ismeretségi köré pedig az, hogy jelen legyenek: hogy megadják a végtisztességet az elhunynak, a gyászolókat pedig vigasztalják. A temetésen való részvételt keresztényi cselekedetnek tekintették, amiért az összegyűltek méltók Isten áldására.

Az elhunyt méltó meggyászolásának fontosságára a halotti prédikációk maguk is felhívták a figyelmet, bibliai példákra hivatkozva. Így került párhuzamba a feleségét gyászoló férj Jákob őszösvetségi alakjával, aki a szülésbe belehalt feleségének, Ráchelnek még az utazás kedvezőtlen körülményei között is tartós emlékoszlopot emeltetett.¹² Bethlen Judit váratlanul bekövetkezett halála után a prédikátor fontosnak tartotta megjegyezni a sírnál, hogy nem a temetés külsőségei vagy helyszíne, hanem a kimúlás módja a lényeges az üdvösség szempontjából.¹³ Valószínűleg a férjet a gyásza mellett az is bántotta: feleségét a körülmények miatt nem tudja méltó módon

búcsúztatni, hanem éppúgy „útfélen” kell eltemettetnie, mint Jákobnak Ráchelt.

A tehetősebb rétegek törekedtek arra, hogy maradandó emléket állítsanak halottjuknak. Ilyen volt a kőből készült síremlék, de így tekintettek a temetés után nyomtatásban kiadott ún. halottas könyvekre is.

2. *A halottas könyvek*

Hogy ezeket a kiadványokat a méltó, maradandó emlékéllítés egyik lehetőségeként tartotta számon kor embere, arról a nyomtatványok időnként metaforikus címei is tanúskodnak. *Monumentum Funebre* került ki a sajtó alól Köleséri Sárára emlékeztetve, *Colossus Lachrymans*. *Az-az: (...) Siralmas Oszlop* nyomtattatott menyé, Was Anna halála után.¹⁴ Bethlen Judit halálára *Temetési Emlekezetnek Oszlopa* íródott. Bánffy Katának és férjének, Wesselényi Istvánnak egyenesen *Mausoleum*, *Az-az: Temetségnek új Tornya* őrzi az emlékét.

A halotti prédikációk lejegyzése és kinyomtatása középkori eredetű hagyomány, német nyelvterületről került át a magyarokhoz.¹⁵ Igazán elterjedté a 17-18. században vált, és leginkább mindvégig református szokás maradt.¹⁶ Eleinte csak a legelőkelőbbek éltek vele, később aztán elterjedt azok körében is, akik a tudományos életben játszottak kiemelkedő szerepet.¹⁷

A nyomtatásban fennmaradt halotti prédikációk többsége férfiak fölött hangzott el. A nőket búcsúztató nyomtatványok aránya magyar nyelvterületen hozzávetőleg 37%, a németeknél ugyanez 34% körül mozog.¹⁸ Esetükben a halottas könyv megrendelője többnyire a gyászoló férj. Egy-egy kötet általában egy-egy személyhez köthető, de előfordultak esetek, amikor több elhunyt szerepelt egyetlen halottas könyvben. Bánffy Katát férje temetésének előkészületei közben érte a halál. A szertartáson elhangzó, eredetileg a férjet méltató szövegeket az utolsó pillanatban igazították a kettős halálesethez, amiért Zoványi György, az egyik prédikáció szerzője nem is felejt el szabadkozni.¹⁹

A nyomtatványok nem csak a szertartáson elhangzott három-négy halotti prédikációt tartalmazták, hanem búcsúztató verseket is, amelyek összefoglalhatják vagy kiegészíthetik az addig elhangzottakat. Nem feltétlenül szavalták el őket a temetésen, az is előfordult, hogy utólag, kifejezetten a halottas könyvek számára íródtak.²⁰

Hogy e kiadványok mekkora példányszámban és kinek készültek, az nem egyértelmű. A megrendelők osztogathatták őket ajándékba, de megvásárolhatóak voltak bizonyos

könyvkereskedőknél is. A halottas könyvek hagyománya nem csak a családnak jelentett lehetőséget a megemlékezésre – a prédikációk szerzőinek is módot adott arra, hogy gondolataikat publikálhassák patrónusaik költségén, és ezzel növelhessék saját ismertségüket.²¹

A Debreceni Református Kollégium számtalan halottas könyvet őriz. Hogy a neves iskola összegyűjtötte és megővta őket, azt főként a teológiaoktatás módja magyarázza. A Kollégium diákjai a mai napig úgy tanulják a prédikációírást, hogy régebbi munkákat tanulmányoznak a könyvtárban. Ezekben a prédikációkban megvizsgálják a különböző alkalmakra kiválasztott igehelyeket, illetve azokat az eszközöket, amelyekkel a prédikátor élt - például hogy a temetéseken hogyan kötötték össze a vallás általános üzenetét az örök életről, valamint az elhunyt életének áttekintését és példaszerűségét.²² Ez a 18. században sem volt másképpen. A prédikátorok tanulmányozták elődeik és kortársaik munkásságát, és ami elnyerte a tetszésüket, azt maguk is alkalmazták prédikációik megírásakor.²³ Kun Borbára temetésén Solymosi Mihály megemlíti azokat a „Halotti Prédikációkat, Orációkat, *Elegiákat* vagy fíralmas Deák verfeket”, amelyek Bethlen Gábor erdélyi fejedelem első feleségének, Károlyi Zsuzsánnának a temetésekor elhangzottak, és amelyeket ő maga is nyilvánvalóan jól ismert, hiszen a tartalmukat idézve állítja a hallgatóság elé példaképként az elhunyt nagyasszonyt – egy részletet pedig külön is idéz az elhunyt udvari prédikátorának, Dajka Keserői Jánosnak a verséből.²⁴ Nem véletlen tehát, hogy számos közös vonás fedezhető fel különböző szerzők művei között.

3. *Feleségek, anyák, gazdasszonyok*

A nők felett mondott prédikációkban, illetve a halottas könyvekben megjelentetett versekben különösen sok a hasonlóság, ugyanis számukra nem létezett a lehetséges életpályáknak az a változatossága, amelyek nyitva álltak a velük azonos társadalmi helyzetű férfiak előtt.²⁵ Az ő útjuk a házasságkötés felé vezetett - a lányokat édesanyjuk egészen fiatal koruktól kezdve, saját példáján keresztül és gondos neveléssel igyekezett felkészíteni a házasesetre.

Mik voltak az elvárások egy férjezett asszonnyal szemben? A halotti prédikációkkal foglalkozó tanulmányok háromféle női szerepkörre hívják fel a figyelmet: a feleségére, az anyáéra és a gazdasszonyára.²⁶ Mivel mindhárommá a házasságkötéssel válhatott a nő, talán mondhatjuk, hogy igazából az utóbbi kettő is a „feleség” státuszhoz kapcsolódott, és a különválasztás alapja inkább csak az volt, hogy ki vagy mi iránt tartozott felelősséggel a ház asszonya. Ezenkívül a

feleségnek, mint minden hívőnek, szem előtt kellett tartania vallása gyakorlását és lelke állapotát is.

3.1. *Jó feleségek*

A feleség kiválasztását a halotti prédikációk nagy körültekintést igénylő feladatként írják le, ami nem is sikerül mindenkinek: „Meg-efik az fokfzor, hogy a’ fzenteknek-is bóldogtalan házaországok efik; mert ök-is meg-botolhatnak a’ házasulásnak útában.”²⁷ Az elkövetett tévedés súlyos következményekkel járt, hiszen a házasságok élethosszigan – tehát az egyik fél haláláig – tartottak, a válás pedig, bár lehetséges volt, ritkaságszámba ment.

A frigyek a legtöbbször nem szerelemből kötöttek: a házasulandó felek olykor nem is ismerték egymást előzőleg. „A’ kinek az előtt efmeretségében / Nem vóltam, ’s tsak akkor eftem-bé kedvében...” – írja az elhunyt feleséget megszólaltatva Pápai Mihály Tsétsi János és Ubrisi Mária eljegyzéséről.²⁸ Kun Borbála házasságkötésének napjára emlékezve a prédikátor említést tesz a két örömanyról, Rédei Máriáról és Vér Juditról, akik a vőlegényt, Széki Teleki Józsefet egy igazán erős asszonnyal koronázták meg – ők lehettek azok, akik megszervezték a két fiatal egybekelését.²⁹

Mai szemmel nagyon fiatalon mentek férjhez akkoriban a nők. Köleséri Sára még nem töltötte be a tizenötödik évét, amikor Komáromi György menyasszonya, majd felesége lett 1688-ban. Kun Borbála tizenöt évesen ment férjhez. Amikor az ötvenéves Rhédey Krisztina 1731-ben meghalt, tízévi házasságát követő huszonöt év özvegyiség állt mögötte, tehát ő is tizenöt évesen kötött házasságot. Ubrisi Mária elmúlt tizenhat éves, amikor Tsétsi János felesége lett 1714-ben. Köleséri Sára menyéről, Was Annáról halottas könyve alapján tudjuk, hogy amikor huszonegy évesen, 1723-ban meghalt, már hat éve és huszonnégy hete volt férjnél.

A házasságkötését követően egy nő életében a legfontosabb szerepet Isten után a férje töltötte be. A nő helyét a férfihoz képest a Biblia alapján határozták meg, egészen a teremtésre visszamenőleg. Mózes első könyve szerint Isten a férfit teremtette meg elsőként és a saját képmására, míg a nőt másodikként, már a férfi oldalbordájából, a férfi képmására és a férfi kedvéért teremtette az Úr. A nők férjüktől függő helyzetét a bűnbeeséssel és Isten azt követően meghozott ítéletével indokolták: „A’ te akaratom a’ te férjednek birodalmában léfzen; és önéki hatalma léfzen rajtad.”³⁰ Ahogyan Isten parancsol a férfinak, úgy parancsol a férfinak is a nőnek,

tartották. A feleség mindenekelőtt engedelmisséggel tartozott a férjének. Ez alól legfeljebb az menthette fel, ha a férfi akadályozta őt vallása gyakorlásában, különben épp a bibliai eredeztetés miatt keresztényi kötelessége volt teljesíteni az ura akaratát.³¹ Azonban, bár a nő a házasságban alávetett helyzetben volt, a kortársak azt sem tagadták, hogy nagy hatással van férje életére, lelkére és pályafutására.

A temetési prédikációk hosszú listát tárnak elénk a jó feleség tulajdonságairól. Engedelmissége mellett a viselkedésének szemérmesnek, csendesnek, józannak, mértékletesnek, békésnek és szelídnak kellett lennie, emellett ügyelnie kellett rá, hogy „társalkodás” során csakis megfelelő szavak hagyják el a száját.³² A helyes magatartásra a nőnek különösen oda kellett figyelnie, hiszen nem csak az ő megítélése múlott rajta. Ha a közösség szemében a viselkedése nem volt megfelelő, azzal saját maga mellett a férje nevére is szégyent hozott.

Amikor az asszony a nyilvánosság előtt mutatkozott, a megjelenésének ápoltnak, rendezettnak és alkalomhoz illőnek kellett lennie. Egy olyan korban, amikor különféle intézkedések születtek a ruhaviselési szokások szabályozására, a halotti prédikációknak is témája volt a női külső. Solymosi Mihály Kun Borbála temetésén ezzel kapcsolatban megengedően nyilatkozik: a ranghoz illő öltözetet Pál apostol sem tiltotta, előkelő környezetben igenis méltó módon kell felöltözni. Ráadásul azt is elismeri, hogy a tiszta és fehér ruhák az élet örömei közé tartoznak. A nők „tiszteftésséges öltözettel ékesítsék magokat” – tisztességes öltözködésük költségét pedig a férjeiknek kell állnia, hiszen az ő feladatuk, hogy „feleségeket tiszteftésségben tartsák”, mindezt bibliai alapon. Cserébe a nőknek mértékletesnek kellett lenniük, nem illett kihívóan ruházkodniuk vagy telhetetlenül folyton újabb és újabb darabokra vágyniuk. A külsejük csinosításával egyetlen férfinak, a férjüknek volt szabad kedveskedniük – a szépítkezés célja nem lehetett az, hogy „máfokat fel-gerjefzfzenek”. A túlzásba vitt cifrázkodás – folytatódik a prédikáció - Isten haragját idézi az országra, ahogyan a férfiviseletet és fegyvert magára öltő asszony is helytelenül cselekszik. A korabeli divatról kiderül, hogy a módos nők nyuszt-, hiúz-, nyestprémbe öltöztek, amit bársonnyal, vont arannyal, selyemmel díszítettek – a selymet egyébként a prédikátor a selyemhernyó ganéjaként határozza meg.³³

A kifinomult öltözködést az igehirdetések annyira összekapcsolták a női nemmel, hogy a női lélekkel kapcsolatban is lelki vagy belső öltözekről szólnak a prédikátorok, amire legalább ugyanolyan gondosan kell ügyelni, mint a fizikai ruházatra.³⁴

A szép ruhák és a vonzó külső önmagában kevés volt, a nőktől elvárták azt is, hogy értelmesek –

bölcssek – legyenek, hiszen az erős asszony „Férjfiui elmével vetélkedő nagy elméjű” nő.³⁵ A vizsgált prédikációkban kevés szó esik az eltemetett nők műveltségéről, de általában elmondható, hogy bölcsességük és tanultságuk nem a szó szoros értelmében vett tudományos ismereteket takart, hanem gyakorlatiasságot és életbölcsességet, aminek ószövetségi mintája Abigail, valamint bibliai és vallásos tudást, amellyel kapcsolatban a „jól tanult Lídia” szerepelt a nők példaképeként. Kun Borbárával kapcsolatban a bölcsességről mint a „kegyefség tudományáról” szól a prédikáció. Lánya, Teleki Krisztina is az üdvösség tudományát tanulva készült a felnőtt életre.³⁶ „Bárfony árros Lydia: Iften igéjének fzeretöje ’s olvasója” volt Bánffy Kata.³⁷ Köleséri Sáráról is kiderül, hogy „magánofon Iften’ befzédének olvasásában *hüféges* és *fzorgalmatos: gyermekségétől fogva tudta a’ Sz. Iráfokat, mellyek ötet böltstse tették az idvefségre.*”³⁸ Rhédey Krisztinának „jól tanult lelke” volt, ami szintén vallásos tudást jelentett.³⁹ Talán olvastak, tanultak mást is a 18. század elejének asszonyai, de az elvárás felénk mindenestre az volt, hogy behatóan ismerjék a saját hitüket, és erre neveljék gyermekeiket is. (Az sem mellékes, hogy ha tudjuk róluk: olvasták a Bibliát, akkor azt is tudjuk, hogy tudtak *olvasni*.)

Ubrisi Mária ismereteiről viszont részletesen tudósít a halottas könyve. A sárospataki professzor Tsétsi János feleségének előzetes műveltségéről nincs említés, de úgy emlékeznek meg róla, mint aki tudós férjének érdeklődő és fogékony hallgatósága volt. Mihályi Kováts István az özvegyet megszólítva elmondja, hogy

„...veled való lakásában töled, mint böltés és Tudós Férjétől eleget tanúlt, gyakran értekezödött az égen ragyogó ’s tündöklő fzés tsillagoknak neveirül az *Aftronomiáról*: gyakran *difcurrált* ’s befzélgetett veled fzent dolgokról *Theologicumokról* és *Philofophicumokról*; befzélgetett a’ léleknek halhatatlanságáról és az örökéletéről, (:a’ mellyet el-ért,;) mellyet magam-is hallottam. Gyönyörködött a’ fzés hiftoriai befzélgetésekben.”⁴⁰

Ugyan nem várták el minden feleségtől, hogy széles körűen - gyakran külföldön is - képzett, tudományos vagy politikai tevékenységet folytató férfinak egyúttal méltó szellemi partnere is legyen, de Ubrisi Máriával kapcsolatban elismerően szólnak a prédikációk az asszony elméjéről, és cseppet sem tartják helytelennek, hogy érdeklődött a férje szakmai tevékenysége iránt.

A nő, mint az öltözködéssel kapcsolatban láttuk, csinosíthatta magát, hogy a férje tetszését elnyerje, de fontos volt, hogy kizárólag az övét. A férjhez való hűség volt az egyik legfontosabb kötelesség a nő számára a házasságban. A férfiak számára a házasságban az egyik legaggasztóbb kérdést az jelentette, vajon gyakori és hosszas távolléteik idején otthon maradó feleségük hogyan

viselkedik távollétükben, szem előtt tartja-e férje tisztességét. A prédikációkban felbukkannak magukat másoknak csinosító asszonyok, akik alig várják, hogy az uruk elmenjen otthonról, és elrettentő antik példákkal is találkozunk erkölcstelen nőkkel kapcsolatban. A paráznaság az egyik legsúlyosabb vétés volt, amit házas nő elkövethetett, de, mint azt a prédikációk kiemelik, ez az éppen búcsúztatott feleséggel sohasem fordulhatott volna elő, férje bízhatott benne, és nyugodt lehetett akkor is, amikor nem tartózkodott odahaza.⁴¹

A férjek betegsége esetén az ápolás, az orvosi ellátásról való gondoskodás a feleség feladata volt. Ubrisi Mária nyolc hónapon át tartó súlyos betegsége idején várandósan is ápolta a férjét, amikor pedig gyógykezelésre Eperjesre vitték őt, a feleség oda is vele tartott, és mindent megtett az állapota jobbra fordításáért.⁴²

Nem csak testi, hanem lelki támasza is volt férjének a jó feleség. A példamutatóan erkölcsös, hívő asszonyok a férjük hitbéli épülését is elősegítették. Éva bűnét ugyan nem felejtette az egyház, de a helyesen élő nők egyúttal Sára, Ábrahám példaszerűen jó feleségének lányai is voltak, akik olykor férjüknél is nyitottabbak lehettek a transzcendens világra, ezért aztán tanácsaikra érdemes volt hallgatnia a férfinak, ahogyan Isten sugallatára Ábrahám is meghallgatta Sárát.⁴³ A jó feleség lelki támaszt jelentett a férjének a nehézségek idején vagy betegsége alatt, felvidította, kereste a kedvét és megbecsülte. A „megférhetetlen”, Sárospatakon kollégája ellen hadakozó Tsétsi János mellett Ubrisi Mária úgy jelenik meg, mint lelki fegyverekkel hadakozó férje harcostársa.⁴⁴

Vajon a társadalmi és egyházi elvárások betartásán túl mennyi érzelem fért meg egy 18. század eleji házasságban? Láttuk, hogy a házastársak általában nem szerelemből köteleződtek el egymás mellett egy életre – ilyesmiről a prédikációk egyike sem tesz említést -, akkor hát hogyan érezhettek egymás iránt? A halotti prédikáció műfaja nem feltétlenül képes valós választ adni a kérdésre, hiszen inkább az elvárások jelennek meg benne, nem pedig az érintettek tényleges érzelmei - de már ezek az elképzelések is sokatmondóak lehetnek.

A feleségeket a kötetek és prédikációk címei nemcsak kedves, hanem gyakran szerelmes házastársként írják le, a Wesselényi István után haló Bánffy Kata pedig úgy szerepel, mint aki „Férjén való fok firánkozása miatt el-bádogyadván, hozzá való búzgó fzerelmében a’ titkos Ifteni igazgatás által el alutt”. Temetésén Zoványi György drámai példákat sorol arról, hogy szerelmes nők mi mindenre voltak képesek férjük életének megmentéséért, vagy hogyan követték a sírba bánatukban az általuk olyannyira szeretett férfit. „Erős volt e’ kettő között a’ fzeretet, mint a’

koporsó, kemény mint az Halál, a' vizek azt el nem ólthatták” – emlékezett a házaspárra a prédikátor, Szathmári Mihály halotti oratóijában pedig a gyászoló asszony férje „lelkének fele”.⁴⁵ Kun Borbála nem kényszerből volt jó feleség, Teleki Józsefet tiszta szívből szólította édes urának egészen addig a napig, amikor végül a karjaiban halt meg.⁴⁶ Az Ubrisi Mária halottas könyvében megtalálható egyik cím szerint az elhunyt asszony Tsétsi János „Szerelmes Házas-Társa, kedves Felesége, fzeme, fzíve gyönyörűsége” volt. Kettejük kapcsolatáról azt is tudjuk, hogy amikor a férj nem sokkal az asszony váratlan halála előtt Ungvár vármegyébe utazott, Ubrisi Mária nem akarta, hogy a férfi magára hagyja, indulásakor csaknem fél mérföldön át elkísérte, majd sírva tért haza.⁴⁷

A megözvegyült férjek a prédikációk szerint keservesen megsiratták elveszített feleségüket, Köleséri Sámuel siránczó, „nagy bánattal tellyes” levelekben adta hírül felesége halálát ismeretségi körének. Az özvegy bánatát a prédikátorok természetesnek tartják, csupán a gyász túlkapásaival szemben intik, illetve figyelmeztetik, hogy a társ halála is egyike a házasságban felmerülő legnagyobb kísértéseknek, ezért aztán legyen erős, és bánatában ne kezdje el méltatlanul számon kérni Istent, miért kellett a feleségét elveszítenie.⁴⁸ Hasonlókat olvashatunk a többi prédikációban is – a megözvegyült férj bánata minden esetben érthető és indokolt.

A halotti prédikációk nem adhatnak választ arra, valójában hogyan éltek együtt a bennük lefestett férjek és feleségek. Hosszas, más dokumentumokat érintő kutatások sem feltétlenül tárnak fel az igazságot. De az, ahogyan a korabeli ember a jó házasságot elképzelte, mégis elárulja, hogy a békés, meghitt együttélést tekintették ideálnak, a kiegyensúlyozott házasságot titka pedig egymás kölcsönös megbecsülése és segítése volt. A házastársi szeretetet nagy értéknek tartották, megható példáit nem csak bibliai és történelmi anekdotákban, hanem az elhunytak életében is fel tudták mutatni. A szeretet együtt járt a harmónia fenntartásával a közös élet során, áldozatkészséggel a társ súlyos betegsége esetén és a halála utáni mélységes gyásszal, fájdalommal.

Az a szerelem, amit a halotti prédikációk bemutatnak, nem valamiféle szenvedélyes, lángoló érzelem, hanem férfi és nő sírig tartó, erős szövetsége, ami átvészeli a nehéz időszakokat is, és átsegít az élet megpróbáltatásain.

Éppen ezért tévedés a kora újkori házasságot úgy elképzelni, mint egy csak gyereknemzési célú intézményt, bár természetesen fontos része volt ez is.

3.2. Gondos anyák

A feleség leglényegesebb feladatai közé tartozott, hogy gyermekeket szüljön a férjének. Nádudvari Péter egy helyen kifejti, hogy a házasság állapota kedvesebb Istennek, mint a szüzesség, hiszen a feleségeknek köszönhető, hogy „a’ fzent mag faporodik”.⁴⁹

Mivel a nők fiatalon házasodtak, nagyon korán megkezdtek a várandósságok sorozatát, ami kezdetleges egészségügyi viszonyokkal társulva gyakran okozta az anyák halálát vagy tartós gyengélkedését.⁵⁰ A gyermekhalandóság még ennél is tragikusabb képet mutatott. Köleséri Sára tizennégy gyermeknek adott életet, akik közül azonban csak öten éltek túl anyjukat.⁵¹ Bánffy Kata nyolc gyermekéből négyet veszített el.⁵²

Ubrisi Mária kilenc gyermeket szült, közülük négyet eltemetett. Az emlékére kiadott halottas könyvből szokatlan részletességgel olvasható ki tizedik terhességének tragikus végkimenetele. Az asszony nem sokkal a szülés várható időpontja előtt még aktív volt, ráadásul férje elutazása miatt rá maradt az egész ház gondja. Talán nem is aggódott különösebben, hiszen János fiát sokkal zaklatottabb körülmények között várta férje súlyos betegsége alatt. Egyik este aztán hirtelen rosszul lett tört rá, ami heves fájdalmakkal és erős vérzéssel járt.⁵³ Annyi ereje még maradt, hogy másnap hajnalban elbúcsúzzon az időközben hazaérkezett férjétől, de délelőtt tíz óra körül meghalt. Tsétsi Jánost a felesége temetésén Mihályi Kovács István azzal vigasztalja: jobb, hogy az asszonnyal együtt a magzat is odaveszett, hiszen különben az öt árva mellett még egy dajka nélkül maradt csecsemőt is nevelnie kellene.⁵⁴

Bethlen Judit halálát a temetésen elhangzott prédikációk nem részletezik, de a szüléssel és anyasággal kapcsolatos homályos bibliai utalások mintha azt sejtetnék, hogy ő is egy szerencsétlenül végződött terhesség következtében hunyt el.⁵⁵

A prédikációk a gyermekek elnevezésének okát két esetben említik, egyszer Tsétsi János és Ubrisi Mária János fiával kapcsolatban – az anyja nevét viselő legidősebb lányra az egyik kötetbeli vers tér ki –, sokkal érdekesebb viszont Rhédey Krisztina keresztnévének története.⁵⁶ Róla ugyanis fennmaradt, hogy édesanyja, Serédi Zsófia még a születése előtt, egy temetésen elmondott prédikációban halotta a Krisztina nevet, ami akkor annyira megtetszett neki, hogy elhatározta: ha a gyermeke lány lesz, erre a névre keresztelteti majd.⁵⁷

Az anyától elvárták, hogy gondoskodjon gyermekei vallásos neveléséről, hogy istenfélő hívekké

váljanak. (Természetesen nem csak neki, hanem az apának is jó példát kellett mutatnia.) Köleséri Sára temetésén elhangzott, hogy gyermekei lelki épülésére reggelente és esténként is szánt időt.⁵⁸

A fiúkat igyekeztek taníttatni, így például apja mintájára az ifjabb Tsétsi Jánost is tudományos pályára szánták szülei, Köleséri Sára és Komáromi György két idősebb fiáról pedig megtudjuk, hogy anyjuk halálakor már ők maguk is politikai tisztségeket viseltek.⁵⁹ A lánygyermekek otthon, az anyjuktól lesték el mindazt, amit a háztartásról és a helyes női viselkedésről tudniuk kellett későbbi életük során.

Bánffy Kata már férjezett lányait úgy említik a temetésen, mint akik édesanyjuk házasságának láttán sajátították el a párjukkal való harmonikus együttélés módját.⁶⁰ Kun Borbála halálakor Teleki Krisztina éppen férjhez menetelére készülve maradt árván. A prédikátor megdicséri őt, amiért erkölcsös, keresztényi viselkedés terén mindig hűen követte az édesanyja példáját. Azonban azt sem titkolja, hogy az anya korai halálával az ifjú Krisztina milyen nehéz helyzetbe került:

„Kivánta ugyan látni örömdet, fiettette jó karban venni dolgaidat; de mikor leg-jobban gyönyörködik vala benned; magad is mikor leg-inkább ragafzkodol vala hozzá, és fokot várfsz vala jó és fzíves Anyai indulatjától, jövődő előmeneteledre; főt körülöttesd való dajkálkodását, tanás-adását, édes Anyai segítségét, mikor leg-fzívesebben óhajtod vala; akkor hagy-a-el, elég gyáfzodra és fzomoruságodra!”⁶¹

Az anyák tehát gondoskodtak fiaik és lányaik keresztény neveléséről, és elindításukról felnőtt életükbe. De vajon milyen lehetett eközben anyák és gyermekek kapcsolata?

Valaha elterjedt nézet volt, hogy a kora újkorban, amikor még nagyon magas volt a gyermekhalandóság, a szülők kevésbé ragaszkodtak a gyermekeikhez, a velük szembeni viselkedésük inkább távolságtartó volt, szinte rideg. Mára a kutatások ezt megcáfolták.⁶²

Köleséri Sára nem csak abban volt példamutató, ahogyan nevelte a gyermekeit, hanem abban is, mennyire szerette őket.⁶³ Kun Borbárát a halála előtt az aggasztotta a legjobban, mihez kezd majd nélküle a fia és a lánya. A halotti prédikációkból nem csak az derült ki, hogy Krisztina sorsát igyekezett egyengetni, hanem az is, hogy József úrfi a névnapján minden évben verssel köszöntötte fel az édesanyját.⁶⁴ Ubrisi Mária gyermekei közül a prédikációk kiemelik Jánost, aki az apja után kapta a nevét, és akit egy nehéz élethelyzetben az anyja úgy képzelt el, mint későbbi támaszát a férje halála után. Végül az apa életben maradt, de a fiúhoz továbbra is nagy reményeket fűztek a szülei.⁶⁵ Gyalakúti Lázár János, a költő fiatalon verset írt édesanyja

emlékére annak halottas könyvébe.⁶⁶ Kun Borbála temetésén életben maradt, idős édesanyját Solymosi Mihály nem is nagyon próbálja vigasztalni, hiszen az anyák számára felnőtt, családos gyermekük halála is élethosszig tartó fájdalmat jelent.⁶⁷

A nők nem feltétlenül csak a saját gyermekeiket nevelték. Bethlen Juditot korai elárvulása után Klára nővére vette magához, és a Bánffy családnál nőtt fel.⁶⁸ Rhédey Krisztina, akinek saját gyermekeiről nem tesznek említést a halotti prédikációk, Pongrátz Györgyné Rhédey Anna asszonyt és Bánffy Zsuzsánnát saját lányaiként szerette. Az épp akkoriban nősülő Bánffy Péter boldogságát is nagyon szerette volna látni – de a férfi párjával már nem találkozhatott a halála miatt.⁶⁹ Úgy tűnik tehát, hogy bár neki magának nem volt vér szerinti gyermeke, anyai érzéseit a rokonságában sikerült kamatoztatnia.

3.3. Szemes gazdasszonyok

A jó feleség segítette férje munkáját az *aeconomia* terén is. Hagyományosan a férfi feladata volt a döntés a gazdasági kérdésekben, de ha valamilyen hivatalos elfoglaltsága elszólította otthonról, akkor a felesége vette át tőle a családi javak kezelését. Ugyanez történt akkor is, ha a férfi lebetegedett.

Mivel a férj közéleti tisztsége vagy szakmai tevékenysége sok időt és energiát igényelt, a háztartás vezetése a nő feladata volt. Az igazán jó feleség mellett „nem fzükség a' Férjfiúnak mindent a' házban a' maga fzeimeivel meg-tekínteni” – mondja Szödi István Köleséri Sára temetésén.⁷⁰ A nő uralma otthona falain belül a férfi nő fölötti uralmához hasonló. Ahogyan Isten a férfi nevében parancsol a feleségének, úgy parancsol a feleség a férj nevében a háznépének.⁷¹ Teszi ezt „illendő és meg-mérséklett keménységgel”.⁷² De nem csak parancsol, ügyelnie is kell rájuk, gondoskodni fizikai szükségleteikről és lelki életükről egyaránt.

Míg a bibliai Márta alakja máshol úgy szerepel, mint aki a krisztusi tanítást hallgató testvérével, Máriával szemben a fizikai világra fordít nagyobb figyelmet, a jó gazdasszonyokat vele azonosítani elismerést jelentett. Azt tartották ideálisnak, ha egy nőben a két viselkedésminta egyesült, tehát odahaza Mártaként viselkedett, a templomban pedig nyitott szívvel hallgatta az ígét, mint Mária. Ez a kettősség gyakran előkerül a prédikációkban.⁷³ A szorgalom a nők nagyra becsült erénye volt. Halottas könyve szerint Ubrisi Máriának a halálát is ez okozta, hiszen még nem sokkal a szülés várt ideje előtt is tevékenykedett az otthonában, hogy ezzel épp házon kívül

tartózkodó férjének kedveskedjen.⁷⁴

A jó gazdasszony nem csak megtartotta és gyarapította a család javait, hanem bőkezűen adakozott is. Rhédey Krisztina például amellet, hogy „Iften fzoigait az Iften titkainak hűséges sáfárit, Mint mennyei Urának *legatufsit*” támogatta, és a „Collegiumok, *lelki Dajkák*, Scholák” részére is adományozott, „nem utálta meg a’ fzegényeket is, mert vólt egy ajtaja Házának, mellyen a’ fzegények minden *audentia* nélkül bátran bé járhattak.”⁷⁵ De nem csak ő, mások is adtak az egyházak, a kollégiumok és a szegények javára. A jótékony asszonyokat az újszövetségi Tábitával állították párhuzamba a prédikációk, aki híres volt jócselekedeteiről, és végül pártfogoltjainak köszönhet, hogy Péter apostol segítségével feltámadt a halálból.⁷⁶

3.4. Özvegység

Főként a házass nők halála után jelentek meg halottas könyvek, elsősorban a férjek állítottak velük emléket feleségüknek. Ezért aztán a házasséletről tudhatunk meg a legtöbbet a nők életéről szóló halotti prédikációk alapján, a Rhédey Krisztina emlékére kiadott nyomtatvány viszont arról beszél, hogyan élhetett megfelelően egy korabeli özvegyasszony.

Akkoriban akár a férfi, akár a nő vesztette el házastársát, főként fiatalabb korban célszerű volt újravezényesodnia. Bethlen Judit először Lázár György felesége volt, később hozzámént Köleséri Sámuelhez, elhunyt férje orvosához. Erről viszont a halotti prédikációkban nem történik említés, az előző házasság tényére csak az elhunyt feleség három gyermekének vezetékneve utal.

Gróf Bethlen Ferenc felesége, Rhédey Krisztina viszont nem ment még egyszer férjhez, miután tízévi házasság után, alig huszonöt évesen özvegyen maradt. A halottas könyvből nem derül ki, hogy ez az elhunyt férje iránti mély érzelmeinek vagy esetleg a házasságról szerzett kellemetlen tapasztalatainak következménye volt. Mindenesetre ezután élete hátralévő huszonöt évét mint „ISTENT félő, jámbor életű, ISTENÉhez nagy fzeretetű és állhatatofságú kegyes özvegy Úr Afzfzony” töltötte el.⁷⁷

Rhédey Krisztina tevékeny életet élt. Okos gazdasszony volt, aki a vagyonát megfelelően igazgatta. Halála után a sareptabéli özvegyhez hasonlították, aki úgy tudott önzetlenül adni, hogy közben mégis megmaradtak a javai. Tekintélyes vagyonából bőkezűen támogatta az egyházat, az akadémiai diákokat, a szegényeket.⁷⁸ Saját költségén adatta ki Dobrai Csulak Sámuel *Lelki olaj* című művét 1730-ban, amit sokakhoz el is juttatott. (Ezért egyébként támadások is érték a

prédikátor által pontosabban meg nem nevezett irigy és farizeus személyek részéről.)⁷⁹

Az általa támogatottakkal kapcsolatot tartott. Kedvelte a beszélgetéseket, egyháziakkal és világiakkal egyaránt megfelelően el tudott társalogni az adott illetőt érintő témákról.⁸⁰

Társadalmi kapcsolatain kívül a családi kötelekeit is gondosan ápolta, a rokonait nagyon szerette. Közeli hozzátartozói a halála után nem csak formalitásnak tekintették a gyászt, hanem legbelül is érezték - derül ki a halottas könyvéből, amit egyébként szintén egy „halálán, ’s töle való elválásán, fzívesen kefergő igaz teftvér Attyafia”, báró Andrassy Ferenc rendelt meg.⁸¹

Ahogyan a feleség, úgy az özvegy magatartásának is példásnak kellett lennie, ami Rhédey Krisztina esetében teljesült, hiszen méltón gyászolta párját huszonöt éven át. Özvegyként továbbra is halott férje nevéért tartozott felelősséggel: „difzire éle ez e’ Groffi Háznak a’ Bethlen Familiának Méltóságát, Tifztefségét, fzip hírét nevét mindenkor maga előtt vifeli vala, néhai bódlog emlékezetü Méltóságos Férje nevét halálíg ditséretefen megtartá”.⁸²

A prédikációk végén versben is lefestett özvegyiséget halványan még ennyi év elteltével is áthatotta a bánat: a feleség „Hufzon-öt eftyendön keservek Márája” volt, akinek férje halálával „napja lön homályos”.⁸³ Eközben mégis egy kiterjedt kapcsolatokkal rendelkező nő képe rajzolódik ki előttünk, aki egyedül is megállta a helyét a világban, és tartalmas életet élt - halála után pedig számos híve hálásan emlékezett meg róla.

4. *Hitélet*

A házasság követelményei mellett, mint az egyház valamennyi tagjának, a nőknek is figyelembe kellett venniük a vallás általános előírásait, életük minden területén Istennek tetszően viselkedni, illetve megfelelően gyakorolniuk a hitüket, hogy biztosítsák lelkük üdvösségét, és haláluk valóban *megboldogulás* legyen.

A nő helyét az egyház ugyan alárendeltnek jelölte ki a házasságban és általában az életben, de ez az üdvösség szempontjából nem jelentett valamiféle behozhatatlan hátrányt. „Bizony fzemélyválogatás nélkül, Iften’ tekinteti előtt betsületesek, a’ Sárának nem tsak fíjai; hanem, hitbéli leányi-is (..) Mert a’ mi Urunknál Iftenünknél nintsen fzemély válogatás a férjfiu és az afzfzony között; hanem minden valaki az Iftent feli, és igazságot tselekedik, kedves Iften előtt...”⁸⁴

A hit megélésének bibliai példájául a nők elé Máriát állították. Mária a Krisztust vendégül látó Márta testvére volt. Míg Mártát lefoglalták a vendéglátás feladatai, addig Mária leült Jézus

lábaihoz, és a tanításait hallgatta. Amikor a nővére megjegyzést tett erre, Jézus így felelt neki: „*Mártha, Mártha fzorgalmatos vagy, és fokra igyekezel, de egy a' fzükséges dolog: Mária pedig a' jobb réfzt válafztotta melly el-nem vétetik ő tőle.*”⁸⁵ Ezzel a prédikátorok arra akarták emlékeztetni az asszonyokat, hogy bármekkora felelősséggel tartoznak a háztartásért, gazdaságért és más világi dolgokért, számos feladatuk mellett nem szabad megfeledkezniük a lelkükről sem. Az egyház a nőktől is elvárta hitük alapos ismeretét és vallásuk e szerint történő gyakorlását nem csak a templomi istentiszteletek alkalmaival, hanem otthonuk falai között is. A hívő asszony rendszeresen imádkozott, valamint odafigyelt családjá és háznépe lelki életére is.

Az élete során őt érő csapások sem tántoríthatták el hitétől, azokat Isten akaratába való belenyugvással kellett túrnie.⁸⁶

Az Istenbe vetett bizalom fontos mércéje volt a betegségek viselése, a haldoklás és meghalás módja. A vizsgált prédikációk erre minden esetben viszonylag részletesen kitérnek. A súlyos betegségeket, akár gyors lefolyásúak voltak, akár hosszas szenvedéseket okoztak a halál előtt, a példamutató elhunyt a szövegek szerint csendesen, beletörődéssel és Isten felé fordulva viselte, Rhédey Krisztina például betegsége alatt böjtölt, és napi két-három órát imádkozott, Kun Borbára szintén imádkozott és magában zsoltárt énekelt a halálos ágyán. Viszont ez nem jelentette, hogy a haldokló és a hozzátartozói emellett ne tettek volna meg mindent a gyógyulás érdekében a korabeli egészségügyi lehetőségekhez mérten. Széki Teleki József költséget nem kímélve próbálta elősegíteni felesége gyógyulását, és halála előtt az özvegy Rhédey Krisztina is „Elkövette (...) az efközöket”. Az orvostudományhoz fordulni baj esetén nem volt elítélendő dolog, ha a beteg közben „a' nyavalyának ki menetelit Iftenre bizta”.⁸⁷ Velük ellentétben Bánffy Kata nem igyekezett kigyógyulni betegségéből, és halálért fohászkodott, de ez a férje iránt érzett gyász következménye volt, nem pedig valamiféle vallási fanatizmusé.⁸⁸

A halotti prédikációk érthető módon igyekeznek a gyászolók számára valami szépet találni az elhunyt halálában. Ez lehet az, hogy hosszas haldoklása alatt mellette voltak a szerettei, de arra is kitérnek, hogy az elhunyt gyakorlatilag élete utolsó napjáig aktívan megélte a hitét, és így távozott az életből. A halotti prédikációk tehát nem csak élni tanították a temetésre összegyűlt közösséget, hanem emlékeztették a híveket a halál elkerülhetetlenségére, és bemutatták nekik a helyes élet mellett a helyes halál mintáját is.

Befejezés

„Bizonyos, hogy voltak a régi időkben is felemelő példái a hitvestársi, szülői és gyermeki szeretetnek, de a családi élet harmóniája nem volt gyakoribb, mint ma. Csupán a hierarchia volt erősebb; nagyobb a fegyelem és nagyobb a dolgok rendjének megváltoztathatatlanságában való hit” - írta Bobula Ida az 1930-as években.⁸⁹

Mint korábban említettem, a halotti prédikációk sosem mutatják be a teljes igazságot, inkább csak az elvárásokat. Ezek a magánélet területén csaknem ugyanazok voltak, mint Bobula Ida korában vagy napjainkban. Az otthoni harmónia, a házastársak közötti meghitt kapcsolat, megbecsülés és bizalom, a gyermekek gondos, szeretetteljes nevelése és a közös munkálkodás a család javainak gyarapításáért olyan értékek, amelyek az azóta eltelt évszázadokban is megőrizték aktualitásukat. Ami folyamatosan változott, az a fentiek megvalósításáról vallott elképzelés.

A vizsgált prédikációk egyetlen vallás vezető értelmiségének asszonyaival foglalkoznak. Ezeknek a nőknek meghatározott helyük volt az otthoni hierarchiában – férjükhöz képest alá-, de a háznéphez képest fölérendelt. A ház urának tekintélye erős volt és elméletileg megkérdőjelezhetetlen. De ugyanazok a prédikációk, amelyek ezt a megfellebbezhetetlen fölényt hirdették, arra is felhívták a figyelmet, hogy az engedelmes és jó asszonyok férjüktől kellő megbecsülést érdemelnek.

Míg férfi hozzátartozóik előtt pályák sokasága állt nyitva, e nők számára a házastársi szerep volt az egyetlen lehetőség. Feleség státuszuk pontosan körülhatárolt feladatkörrel járt, a férfi és a nő szerepei között éles választóvonal húzódott. A férfiak életük során, munkájukkal összefüggésben sokak életére hatottak közvetlenül. A nők terepe a családi otthon, birtok, illetve a jótékonykodás volt, viszont a prédikációk alapján ők is megérdemelték az elismerő szavakat haláluk után mindazért, amit életükben tettek.

Az általam vizsgált halotti prédikációkban búcsúztatott női lelkeket az egyház nem tekintette másodrangúnak, az elhunytakról való méltó megemlékezés pedig a nőkre is vonatkozott. A mozgásterük ugyan korlátozott volt, de ezeket az asszonyokat becsülték azért, amit életükben tettek.

Hogy ez kijárt nekik, arról nyomtatott halottas könyveik is tanúskodnak.

¹ Valamennyi vizsgált nyomtatvány a könyvtár B942f helyrajzi számú, halotti prédikációkat tartalmazó kolligátumában található. Idézéskor törekedtem a betűhű átírásra, azonban a 18. század eleji és a mai karakterkészlet eltérései miatt kénytelen voltam a hiányt az 'f', 'ő' és 'ű' betűkkel pótolni, mivel ránézésre ezek állnak a legközelebb az eredeti karakterekhez. Mivel a nyomtatványok oldalai eredetileg számozatlanok, az oldalszámokat szögletes zárójelben tüntettem fel a hivatkozásokban.

² „...a nőkérdésnek meglepően bő anyaga van együtt a prédikátoroknak ilyen, utólag nyomtatásban is megjelent beszédeiben.” – BOBULA Ida, *A nő a XVIII. század magyar társadalmában*, Bp., Magyar Társadalomtudományi Társulat, 1933, 54.

³ A debreceni kollégiummal kapcsolatban erről ld. *Hajdú-Bihar megye népművészete*, szerk. GAZDA László, VARGA Gyula, Bp., Európa, 1989, 9-10.

⁴ POLCZ Alaine, *Segítenek a rítusok=Letakart tükör: Halál, temetkezés, gyász*, szerk. ANGYAL Eleonóra, POLCZ Alaine, Bp., Helikon, 2001, 122-123.

⁵ A lelkipásztorok szerepéről a haláleset után ld. FEKETE Károly, *A temetési igehirdetés kérdései*, Debrecen, Debreceni Református Theológiai Akadémia, 1993, 12-13. Ugyan a jegyzet napjaink leendő lelkészeinek készült, de a temetési igehirdetés feladataira általában is rávilágít.

⁶ E közvetlen kapcsolat mai hiányára szintén Fekete Károly hívja fel a figyelmet, ld. FEKETE, *i. m.*, 6.

⁷ FEKETE, *i. m.*, 15-16.

⁸ EGYED Emese, *A gyászpompa=Néző, játék, olvasó: dráma- és színháztörténeti tanulmányok*, Kolozsvár, Kriterion, 2004, 162.

⁹ NAGY Zsófia Borbála, *Asszonyok árnyékképe: a nőkérdés a halotti prédikációkban=Néző, játék, olvasó: dráma- és színháztörténeti tanulmányok, i. m.*, 140-141.

¹⁰ FARKAS Noémi Tünde, „*Et moriemur*” – Az halálának képe halotti beszédben lerajzolva: a megfigyelt és a megfigyelő helyzete a halotti beszéd és a temetési szertartás reprezentációján keresztül=Látás, tekintet, pillantás: a megfigyelő lehetőségei, szerk. KOVÁCS Éva, ORBÁN Jolán, KASZNÁR Veronika, Bp., Gondolat Pécs, 2009, 229.

¹¹ BOBULA, *i. m.*, 54.

¹² IMÓZ. 35,16-20.

¹³ SOLYMOSI Mihály, *Temetési Emlekezetnek OSZLOPA. Mellyet, Azon URI ASZSZONY Teftének, sírbe-való bé-tétele előtt emelt, a' Batzai Templomban, SOLYMOSI MIHÁLY; Vizaknai Prédikátor = LUGUBRE SACRUM. Avagy, Az Iften jó kedvéből adattatott, életében kegyes fzelídségü, holtta után halhatatlan ditsőséget nyerő, a' földön emlekezetes Ofzlopot érdemlő, valóságos jó Feleségnek le-rajzolásában, A' NEHAI MELTOSAGOS GROFF BETHLEN JUDITH ASZSZONYNAK, TEKINTETES és MÉLTOSÁGOS KERES-EERI KŐLESERI SAMUEL UR, Felséges Római Imperator, Erdélynek örökös Fejedelme, Kegyelmes Urunk Erdélyi Gubernialis belső Secretariussa és Referendariussa, &c. Iften fzerint való minapi fzerelmes Házastársának el-temettetése alkalmatoftságával, Böjt elő havának 18 napján, M.DCC.XX. Efztendőben, a' Batzai Udvarháznál, és Templomban lett, alkalmaztató, és a követésre mindeneknek elejikke adó, HALOTTI UTOLSO TISZTESSÉG TÉTEL*, Kolozsvár, Telegdi Pap Sámuel, évszám nélkül, [25-29].

¹⁴ A Was Anna emlékére megjelentetett halottas könyv csak verseket tartalmaz. *COLOSSUS LACHRYMANS*. Az-az: *Életében drága Virtusokkal fel-ékesítettett, Halálában mindenektől meg-tifzteltetett, Néhai TEKÉNTETES, NEMZETES WAS ANNA ASZSZONYNAK; TEKÉNTETES, NEMZETES C. COMÁROMI ISTVÁN URAMNAK, Tekéntetes Nemes Bihar és Aba-Uj Vármegyéknek Törvényes Tábla Affefforának fzerelmes Házastársának sírba való tétettetésének idején, érdemlett utolsó tífztességének meg-adására, Sz. Jakab Havának 11. Napján, 1723. Eftend. el-mondattatott, és fellyül meg-nevezett kedves és hűséges Férfjének akarattjából, a' N. Debreczeni Reform: Collegiumtól, emlékezetben hagyattatott SIRALMAS OSZLOP, Debrecen, Viski Pál, évszám nélkül.*

¹⁵ FARKAS, i. m., 227.

¹⁶ NAGY, i. m., 137-139.

¹⁷ Uo. 138.

¹⁸ FARKAS, i. m., 226.

¹⁹ ZOVÁNYI György, *MAUSOLEUM*, Az-az: *Temetségnek uj Tornya. Mellyet, Régen el-tökéltett akarattjából építettett, NÉHAI MÉLTÓSÁGOS FEJEDELMi Afzfzony, Gróf Losontzi BÁNFFI KATA ASZSZONY, b. e. Férfjének, N. MÉLTÓSÁGOS L. B. HADADI VESSELENYI ISTVÁN Fejedelmi Urnak Ágyas-Házul nyugodalomra; Melly mikor el-kézfült volna, Férfjén való fok firánkozása miatt el-bádgadván, hozzá való búzgó fzerelmében a' titkos Ifteni igazgatás által el alutt, Kis-Afzfz. hav. 12. napján: Ki-is míg fzólhatott, parantsolta fzomorú Árva Gyermekének, hogy b. e. Férfjével együtt, magától még életében el kézfítettett Halotti Pompával egyfzer'smind tétéfsék azon Maufoleumban 'Sibón Kis-Afzfz. hav. 22. napján, MELLY ditsőséges, noga fzomorú és ritka példájú Páros Halotti Temetésnek rendelt napján Tanitást tett az Iften befzédéből a' Maufoleum dombján ZOVÁNYI GYÖRGY Magyar-Orfzági Reformatus Superintendens.= SERKENTŐ ORA. Mellyel, E' nehéz időkbén lelki vigyázásra idvességünk drága köntösének meg-óltalmazására serkengettünk ama' Nagy VESSELENYI HÁZBOL ki-jött NÉHAI MÉLTÓSÁGOS LIBER BARO HADADI VESSELENYI ISTVÁN ÚR, FELSÉGES URUNK' belső Tanács Úr Hivének, az Erdélyi három Natio és Statusok bölts Praefidensének, Nemes Közép-Szólnok Vármege' érdemes Fő-Ifpánjának, az Erdélyi Reform. Ekléfiák' 's Collegiumok' mind Fő Curatorának, mind édes Atyjának ő Excellentiájának meg-hidegedett tetemei felett a' Koporsó tételkor maga Kolosvári Palotáján tett rövid Tanításból DÉÁKI JOSEF által, Kolosv. Ref. Ekl. egyik méltatlan Tanítója által; 1734. 4. Máj., Kolozsvár, Szathmári P. Sándor, 1734, [89].*

²⁰ Ubrisi Mária halottas könyvéből nem csak az derül ki, hogy a temetésen elhangzott versek szerzője Pápai M. Mihály, hanem az is, hogy azokat Tornallyai János nemes orátor adta elő. (PÁPAI M. Mihály, *E' SIRALOM' FÖLDÉRŐL Mennyei Hazája felé el-indúltt Léleknek BUTSÚ-VÉTELE, Avagy SZOMORU HALOTTI BUTSUZO MAGYAR VERSEK=TISZTESSÉGNEK KORONÁJA*. Mellyel, Néhai áldott emlekezetü, ritka példájú, minden Nemes Virtufokkal, drága jó erköltszel és ékefséggel fokakat felyül-mult TEKINTETES NEMZETES PESTI UBRISI MÁRIA ASZSZONY; TISZTELETES TUDOS és az egézf Világra ki-terjedett Hirü Máfodik TSEETSI JÁNOS URAMNAK A S. Pataki Collegiumnak már XIX. Eftendöktől fogva-való ditséretes és emlekezetes Profefforának, 's édes Attyának, az ISTEN' Anyafzentegyháza' Nagy Ofzlopának, XVI. Eftendökig és III. Hólnapig való fzerelmes, ferény és Hűséges Hitves Tárfa, e' Világon való rövid és tsak XXXIII. Eftendöt tartó és mind kedves Férfjével, mind maga fzemélyében a' fok háládatlan és irígy Emberektől fok fzenvedést és üldözést látott élete, nagy hirtelen, többire minden fájdalom, és a' halálnak jelei nélkül 1730. Eftendöben, 25. Octobris. reggel 10.00 óra tájban el-végeződvn, meg-hidegedett Tefte el-takarítottasakor és moft újobban érdeme fzerént MEG-TISZTELTETETT, Kolozsvár, Szathmári Pap Sándor, 1731, [51]. Ezzel szemben Solymosi Mihály Kun Borbála halottas könyvébe írott búcsúverse a keltezése szerint két héttel a temetés után született. (SOLYMOSSI=LUGUBRE SACRUM, i. m., [23-28].)

²¹ FARKAS, i. m., 235.

²² FEKETE, i. m., 4-7.

²³ NAGY, i. m., 142.

²⁴ SOLYMOSI Mihály, *Az Iftenben bizó KEGYES ASZSZONYNAK BELSŐ ÉKESSÉGE, és ISTEN ELŐTT KEDVES ÖLTÖZETE. Mellyben fel-öltöztvén Szelid és tsendes lélekkel, ékesgette magát fok fzenvedési között-is, egézf életében, A' MÉLTÓSÁGOS GROF Széki TELEKI JOSEF Uram' minapi kedves Házás Társa, NÉHAI MÉLTÓSÁGOS KUN BORBÁRA ASZSZONY: Életének 36. Házafságának 21. Eftzendejiiglen. Melly drága Öltözetét hagyván fok ízben, életében, 's halála előtt-is, édes jó LEÁNYÁNAK; Moft pedig, minekelötte a' földbe bé-fzállana, utólsó Tifztfetség-tételének emlekezetes BORBÁRA NAPIÁN, Ajánlja, az egézf egybe gyültt Sokaság előtt. minde~ kegyes afzfzonymoknak mint fzent életü Sára' igaz hitbéli Leányinak, SOLYMOSI MIHÁLY, Vizaknai Prédikátor által; a' Kertsesórai Udvari Templomban, 1720. Eftztendőben, Karátson havának 4. napján=Uo., Kolozsvár, Telegdi P. Sámuel, évszám nélkül, [12-13].*

²⁵ NAGY, i. m., 140-141.

²⁶ Uo. 148. ill. BELLÁGH Rózsa, *„A jó és bölcs asszony” a 18. századi halotti beszédekben=A nők világa: művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok*, szerk. FÁBRI Anna, VÁRKONYI Gábor, Budapest, Argumentum, 2007, 212.

²⁷ NÁDUDVARI Péter, *A' valóságos jó Feleségnek IDEÁJA=LUGUBRE SACRUM..., i. m., [11].*

²⁸ PÁPAI M. Mihály, i. m., [54].

²⁹ KAMARÁSI György, *JO FELESÉG' CZIMERE. Mellyet, a' fok jelességekkel fénlett, Néhái Méltóságos KUN BORBÁRA Uri Nagy-Azfzonym, Méltóságos Széki TELEKI JOSEF Gróf Ur' kedves Házás Tárf'a' földbe takaríttatásakor, a' Kertsesórai Udvari Templomban, koporsójára ragafztott KAMARÁSI GYÖRGY Fagarafi Református Prédikátor, Salamonnak ama' fzavaiból: Péld. 12:3. Az Erös Afzfzonym Koronája a' maga Férfjének=Az Iftenben bizó KEGYES ASZSZONYNAK..., i. m., [22].*

³⁰ IMÓZ. 3,16. (SOLYMOSI, *Az Iftenben bizó KEGYES ASZSZONYNAK..., i. m., [6].*)

³¹ SOLYMOSI, *Az Iftenben bizó KEGYES ASZSZONYNAK..., i. m., [6-7].*

³² KAMARÁSI György, i. m., [22]; SZÖDI István, *Az igaz, és Férfjéhez hűféges Felefégnek PÉLDÁJA; Mellyet, A' bóldog emlékezetű URI ASZSZONYNAK, TEKÉNTETES NEMZETES KERES-EERI KÖLESÉRI SÁRA ASZSZONYNAK meg-hidegedett Tefte felett, emlékezetire, 's tifztfetségére, a' Háznál lévő Gyülekezet előtt le-rajzolt, és befzéllett SZÖDI ISTVÁN, a' Debreczeni Reform. Ekléfiának egyik Tanítója=MONUMENTUM FUNEBRE. Az-az: Iftennek jó-kedvéből megtaláltatott, fzelid, és tsendes léleknek rothadatlanságával meg-ékesítettett, igaz, és Férfjéhez hűféges Feleségnek, Néhái TEKÉNTETES NEMZETES KERES-EERI KÖLESÉRI SÁRA ASZSZONYNAK; TEKÉNTETES, NEMZETES és VITÉZLŐ COMÁROMI GYÖRGY URNAK, Tekéntetes Nemes BIHAR Vármegyének fzámos Eftztendők alatt, érdemes ordinarius Vicé-Ispánnyanak: Moftan-is pedig Nemes Szabad és Királyi DEBRECZEN Várasának hűféges Fő Birájának fzerelmes Házás-társának el-temettetéfének idejekor, Sz. Mihály Havának 8. napján, 1722. Eftztendőben, a' Háznál és a' Temető-helyen el-mondattatott, HALOTTI EMLÉKEZETE, Debrecen, Viski Pál, évszám nélkül, [7].*

³³ SOLYMOSI, *Az Iftenben bizó KEGYES ASZSZONYNAK..., i. m., [7-8], [10-11].*

³⁴ Ld. SOLYMOSI, *Az Istenben bizó KEGYES ASZSZONYNAK..., i. m.; VÁRADI TZELEK Sámuel, AZON B. EMLEKEZETÜ TEK: TISZTELETES, NEMZETES ASZSZONYNAK Az ő Eleihez való takaríttatásakor; a' gyáfzos és fíralmas Háznál öfzve-Gyült,*

Nagy, és Jeles Sokaság előtt, Azon, már említett EGYHÁZI SZOLGA által, lött HALOTTI PRÉDIKÁLLÁS=HALOTTI SIRALOM, és TISZTESSÉG-TÉTEL. Az-az: A' ki-nyomozhatatlan úton járó ISTENNEK, meg-visgálhatatlan, bölts ítéletiből, teménytelen, 's hirtelenül. az élők' földjéről ki-vágatott: igaz termékeny Szőlőtőnek; életében. jó Férje fzerelmes, és hűséges, elalutt Házastársának: úgymint Néhaj TEK: TISZTELETES NEMZETES UBRISI MÁRIA ASZSZONYNAK; TISZTELETES, NEVEZETES, TUDOS TSÉTSI JÁNOS UR-NAK, A' Sáros-Pataki Nemes Collegiumnak, mint példában, már fok izben, tűznek lángjaival küzködő; de a' meg-eméftödéftől, Ifteni erő által meg-tartatott tövisbokornak: valósággal pedig, az Ifteni tanúságoknak, a' józan elmei böltselkedéseknek, és a' tífztességes tudományoknak, magvető, terjesztő helyének; már fok efztendők alatt, Első, érdemes, hűséges, igazgató, éleftgető, 's ékesítő, Profefforának, fžemei' kívánságának, gyönyörűségének, utolsó meg-tífztelések. 1730-dik Efztendőben, Mindfzent Havának 26. és 29-dik napjain lött, fzent ELMÉLKEDÉSEK, Kolozsvár, Szathmári Pap Sándor, 1731, [23].

³⁵ KAMARÁSI, i. m., [19].

³⁶ SOLYMOSI, Az Iftenben bizó KEGYES ASZSZONYNAK..., i. m., [13], [15].

³⁷ ZOVÁNYI, i. m., [91].

³⁸ SZÖDI, i. m., [11].

³⁹ RÁCZ Kelemen, DRAGA NYERESÉG, Mellyet; Eleteben tellyes fzívéből lelkéből kerefett, és halálában az ő idvezítő KRISTUSában meg-nyert, Amaz ISTENT főlő, jámbor életű, ISTENéhez nagy fzeretetű és állhatatosságú Kegyes Özveg Ur Afzfzony. A' Néhaj MÉLTOSÁGOS GROFF BETHLEN BETHLEN FERENTZ Ur, HÁZAS-TÁRSA Néhaj MÉLTOSÁGOS REDEI KRISTINA Afzfzony, Mellyet E' tsekély Prédikációban foglalt és ezen idvezült Ur Afzfzony' utolsó tífztesség tételekor el-mondott a' Sir felett az Erdő Szent Györgyi Reformát. Templomban az egyben gyűlt Frequentia előtt, a' meg-keferedett Uri Atyafiaknak vígefztalálókra RÁCZ KELEMEN A' Buni Reformata Udvari Ecclesiának Prédikátora. 1731. Efztendőben Szent Iván havának 10. napján=SZORGALMATOS MARTHA és BUZGÓ MARIA. Kiknek, Amaz Iftenfőlő, drága erköltsű, Iftenéhez, Kriftusához, fzent Vallásához nagy buzgóságú, fzemes gazda-afzfzonyságával mezfze terjedt híru nagy Uri Afzfzony a' Néhaj Bóldog Emlekezetű MÉLTOSÁGOS GROFF BETHLEN BETHLEN FERENTZ UR ÖZVEGYÉNEK, MÉLTOSÁGOS REDEI KRISTINA Afzfzonynak, Örökké fenn maradandó emlekezetire nyomtattatta-ki, egyik halálán, 's töle való el-válásán, fzívesen kefergő igaz teftvér Attyafia Mélt. BARÓ ANDRASI FERENTZ. Mindenektől követendő fzés példája. Mellyet ezen idvezült UR Afzfzony hidegedett tetemeinek Koporsóban való tétettetések e' tsekély Prédikációban foglalt és el-mondott meg-keferedett Uri Attyafiainak vígefztalálókra 1731 efztendőben Böjt-elő Havának negyedik napján az egyben gyűlt frequentia előtt Nagy Búnón RÁCZ KELEMEN Buni Reformatus Prédikátor, Kolozsvár, Szathmári Pap Sándor, évszám nélkül [44].

⁴⁰ MIHÁLYI KOVÁTS István, MENNYEI KÍVÁNATOS ÖRÖM, Mellyben E' fok nyomorúságokkal tellyes Világból fzés tsendes halála után bé-érkezett a' Szentek Serege közzül, ama' bóldog emlekezetű, fzelid erköltsű, jámbor, kegyes és ISTENét igazán főlő, NEHAI NEMZETES UBRISI MARIA ASZSZONY, A' Sáros Pataki N. Collegiumnak érdemes és hafznos TISZTELETES és TUDOS PROFESSORANAK, Szerelmes Házastársa, kedves Felesége, fzeme, fzíve gyönyörűsége, kinek fzmorú temetések e' MENNYEI ÖRÖMRŐL együgyően tanított 's prédikált a' Sáros Pataki Templomban: MIHÁLYI KOVÁTS ISTVÁN, A' Pétrahai H. C. L. SZ. G. L. T. Kriftus JÉfusnak méltatlan Szolgája, és a' Zempl. Ven. Tractusnak Nótariuffa=HALOTTI SIRALOM és TISZTESSÉG-TÉTEL, i. m., [46].

⁴¹ SZÖDI, i. m., (5); NÁDUDVARI, i. m. [11].

⁴² MIHÁLYI KOVÁTS, i. m., [46].

⁴³ SOLYMOSI, Az Iftenben bizó KEGYES ASZSZONYNAK..., i. m., [9].

⁴⁴ VÁRADI TZELEK Sámuel, *i. m.*, [18-32].

⁴⁵ ZOVÁNYI György, *i. m.*, (83; 89-90); SZATHMÁRI Mihály, *HALOTTI ORATIO. Mellyet, NÉHAI HADADI LIBER BARO MELTÓSAGOS VESSELENYI ISTVÁN ÚR Ö EXCELLENTIAJA Sok jeles Virussai 's Méltóságos Tifztségei fzerint NAPI fényekkel vetélkedő tündöklései után lött fok rendbéli fetétséget okozott EL-ENYÉSZÉSEKOR* Követvén azt Ábigail elméjü minapi Szerelmes H. Társának MELTÓSAGOS GRÓF LOSONTZI BÁNFFI KATA ASZSZONYNAK-is Szomorú példájú Eclipfisse és Halála Siralmas Nemzetünknek Sorsán bánkódván, mondott 'Sibón, 1734-dikben Aug. 22-dik napján SZATHMÁRI MIHÁLY, *m Vásárhelyi N. Collegium' együgyü Tanítója=SERKENTŐ ORA*, *i. m.*, [106].

⁴⁶ SOLYMOSI, *Az Iftenben bizó KEGYES ASZSZONYNAK...*, *i. m.*, [14].

⁴⁷ MIHÁLYI KOVÁTS István, *MENNYEI KÍVÁNATOS ÖRÖM...*, *i. m.*, [46].

⁴⁸ SOLYMOSI, *Temetési Emlekezetnek...*, *i. m.*, (28-29); NÁDUDVARI Péter, *A' valóságos jó Feleségnek IDEÁJA; Mellyet a' Palotán öfzve-gyültt frequentia előtt le-rajzolt, és a' meghólt Méltóságos Gróf BETHLEN JUDIT ASZSZONYRA, lélek és igfság fzerint fzbott NÁDUDVARI PÉTER, a' Száfvárosi Refor. Ekléfiának Plébánuffa, és azon Capitulumnak Decanuffa, 1720. eftyendönem. Böjtölő hav. 18-dik napján=LUGUBRE SACRUM...*, *i. m.*, [11].

⁴⁹ NÁDUDVARI, *i. m.*, [10].

⁵⁰ BELLÁGH, *i. m.*, 212.

⁵¹ SZÖDI, *i. m.*, [4-5].

⁵² SZATHMÁRI Mihály, *HALOTTI ORATIO. Mellyet, NÉHAI HADADI LIBER BARO MELTÓSAGOS VESSELENYI ISTVÁN ÚR Ö EXCELLENTIAJA Sok jeles Virussai 's Méltóságos Tifztségei fzerint NAPI fényekkel vetélkedő tündöklései után lött fok rendbéli fetétséget okozott EL-ENYÉSZÉSEKOR* Követvén azt Ábigail elméjü minapi Szerelmes H. Társának MELTÓSAGOS GRÓF LOSONTZI BÁNFFI KATA ASZSZONYNAK-is Szomorú példájú Eclipfisse és Halála Siralmas Nemzetünknek Sorsán bánkódván, mondott 'Sibón, 1734-dikben Aug. 22-dik napján SZATHMÁRI MIHÁLY, *m Vásárhelyi N. Collegium' együgyü Tanítója=SERKENTŐ ORA*, *i. m.*, [105].

⁵³ VÁRADI TZELEK, *i. m.*, [31-32].

⁵⁴ MIHÁLYI KOVÁTS, *i. m.*, [46-47].

⁵⁵ SOLYMOSI, *Temetési Emlekezetnek...*, *i. m.*, [22-25].

⁵⁶ VÁRADI TZELEK, *i. m.*, [31].

⁵⁷ RÁCZ, *DRÁGA NYERESEG...*, *i. m.*, [43].

⁵⁸ SZÖDI, *i. m.*, [12]. - Mindez talán az apai példa hatása volt, hiszen az idősebb Köleséri Sámuel nagy fontosságot tulajdonított a házi áhítatoknak, a témával kapcsolatos művét pedig még a 19. században is olvasták a debreceniek. (CSORBA Dávid, *A zászlós bárány nyomában: a magyar kálvinizmus 17. századi világa*, Budapest, Kálvin, 2011, 17.)

⁵⁹ MIHÁLYI KOVÁTS, *i. m.*, [47].

⁶⁰ SZATHMÁRI, *i. m.*, [109].

⁶¹ SOLYMOSI, *Az Iftenben bizó KEGYES ASZSZONYNAK...*, i. m., [15].

⁶² A témával foglalkozó tanulmánykötet: *Gyermek a kora újkori Magyarországon: „adott Isten hozzánk való szeretetéből... egy kis fraucimmerecskét nekünk”*, szerk. PÉTER Katalin, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, 1996.

⁶³ SZÖDI, i. m., [13].

⁶⁴ SOLYMOSI, *Az Iftenben bizó KEGYES ASZSZONYNAK...*, [14-15].

⁶⁵ MIHÁLYI KOVÁTS, i. m., [47].

⁶⁶ GYALAKUTI LÁZÁR János, „Mind jók ’s mind gonofzok az Urtól fzármaznak...”=LUGUBRE SACRUM..., i. m., [31-32].

⁶⁷ SOLYMOSI, *Az Iftenben bizó KEGYES ASZSZONYNAK...*, i. m., [14].

⁶⁸ SZATHMÁRI Mihály, *HALOTTI ORATIO. Mellyben, Az Iftentől taníttatott Jó Léleknek, az örökké megmaradandó halhatatlan kintsre, és ditsőségre való bölts, és maga természetivel megegyező vágyakozásáról, a' feljebb jelenttetett Iftenfélő Néhai MÉLTÓSÁGOS GROF URI ASZSZONY Tefte felett, a' Batzai Udvarháznál, röviden befzélgetett SZATHMÁRI MIHÁLY, a' S:p. M:Vásárhelyi Reform: Collegium Profeffora=LUGUBRE SACRUM*, i. m., [19].

⁶⁹ RÁCZ, *SZORGALMATOS MARTHA...=SZORGALMATOS MARTHA...*, i. m., [21].

⁷⁰ SZÖDI, i. m., [7].

⁷¹ Uo. [9-11].

⁷² NÁDUDVARI, i. m., [11].

⁷³ A Rhédey Krisztina koporsóba tétélekor elmondott prédikáció címe *SZORGALMATOS MARTHA és BUZGO MARIA*, amelyben a példamutató özvegyasszonyt mindkét nőalakkal párhuzamba állítja Rác Kelemen, de a halotti versekben is gyakoriak a Kun Borbálát méltatóhoz hasonló sorok: „Házánál vólt Mártha, / Templomban Mária...” (SOLYMOSI, *Az Iftenben bizó KEGYES ASZSZONYNAK...*, i. m., [16].)

⁷⁴ VÁRADI TZELEK, i. m., [32].

⁷⁵ RÁCZ, *DRAGA NYERESEG...*, i. m., [46].

⁷⁶ SOLYMOSI, *Az Iftenben bizó KEGYES ASZSZONYNAK...*, i. m., [16]; SZÖDI, i. m., [13]; RÁCZ, *SZORGALMATOS MARTHA...*, i. m., [24]; ZOVÁNYI, i. m., [91].

⁷⁷ Ld. Rác Kelemen prédikációjának címét.

⁷⁸ RÁCZ, *DRAGA NYERESEG...*, i. m., [46].

⁷⁹ Uő., *SZORGALMATOS MARTHA...*, i. m., [20].

⁸⁰ Uo., [19]; Uő., *DRAGA NYERESEG...*, i. m., [46].

⁸¹ Ld. kötet cím, ill. RÁCZ, *DRAGA NYERESEG...*, i. m., [47-49].

⁸² Uo., [49].

⁸³ RÁCZ, *SZORGALMATOS MARTHA...*, i. m., [24]; Uő., *DRAGA NYERESEG...*, i. m., [50].

⁸⁴ SOLYMOSI, *Az Iftenben bizó KEGYES ASZSZONYNAK...*, i. m., [4].

⁸⁵ Lk. 10,38-42. (RÁCZ, *SZORGALMATOS MARTHA...*, i. m., [3].)

⁸⁶ KAMARÁSI, i. m., [19].

⁸⁷ RÁCZ, *DRAGA NYERESEG...*, i. m., [46-47]; SOLYMOSI, *Az Iftenben bizó KEGYES ASZSZONYNAK...*, i. m., [13-14].

⁸⁸ T. CSEPREGI Ferenc (?), *SZENT LETZKE=SERKENTŐ ORA*, i. m., [59].

⁸⁹ BOBULA, *Uo.*, 41.